

A tua agyagedény készítésének módját így mondta el egy agyagedényeket árusító asszony Byangatuban:

„Férfiak gyűjtik az anyagot: *vumbát* (agyag) és *inszivót* (homok). Az utóbbit belekeverik az agyagba. Az agyagot vizes kézzel gyúrnak, hurkákká formálják. A fazekasnő vesz egy törött edényt, arra keni rá a friss masszát. Az új edényt a fenekénél kezdi. A törött edényt forgatva tekeri fel az agyagot. Az oldalát veregetve, simítva emeli fel. Karimáját külön készíti el, csak akkor ragasztja össze az alsó résszel, amikor az már kissé megszikkadt. Száraz évszakban öt, esős időben hét napig száradni hagyja. Ágyást készít hasogatott eukaliptusz fából, ebben helyezi el a kiszáradt edényeket, majd durva fűvel befedi. Egyszerre harminc edényt éget ki. A kész fazekakat piacra hordja.” Az általa készítették *inkono* néven ismert főzőedények.

A ruandai falusi piacokon a mindennapi élet sok egyéb kellékét is árusítják a mesteremberek: fűből, sásból, banánlevélből font tárolóedények, tálcák, vagy éppen a hozzájuk szükséges anyagok nagy bőségben és választékban megtalálhatók. A mindennapokból kikopott egyéb hagyományos tárgyakat viszont már jóformán csak a keresztény kolostorokban szervezett műhelyekben állítják elő, és a *Caritas* szervezet boltjaiban találják meg a turisták. Elsősorban fiatal lányok dolgoznak a műhelyekben, akik így megkereshetik a hozományra valót.

Tanzániában találkozhatunk a hagyományos művészet sajátos továbbélésével is, természetesen turisztikai célból. Egy élelmes kereskedő 1956-ban a Rovuma-folyó mellékéről *makonde* faragókat telepített az akkori fővárosba, Dar es Salaamba és annak környékére. Ellátta őket ébenfával, hogy abból faragjanak kedvükre való tárgyakat. A makondék avatási szertartásaikra korábban szép arc- és sisakmaszkokat készítettek, és voltak összobor faragványaik is. Ebben a helyzetben azonban egészen másfajta 'lényeket' kezdtek alkotni: *dzsinit* vagy *seitánit*, a kiszámíthatatlan szellemet, vagy *mawingut*, a felhő-szellemet, aki esőt ad, és a *dobu* néven emlegetett gonosz szellemet, aki nőnemű. Ezek a szellemlények lettek a faragványok alaptípusai, amelyekből azonban sohasem születik két egyforma. Az idők során bővült a kínálat: készülnek a közösség folyamatosságát jelképező 'családfák' (*ujamaa*), és egészen egyedi alkotások is. Az ügyes makonde faragók és családjaik egész kis városrészt laknak be ma Dar es Salaam külvárosában, és kisebb csoportjaik elvetődtek Tanzánia egyéb, turisták által gyakrabban látogatott tájaira is.

A turizmus hatására így kézművesség támadt ott is, ahol korábban nem létezett. A Tarangire Nemzeti Park bejárata közelében, az Arusha – Babati út mentén, például, maszai asszonyok *kikapukat*, azaz kosarakat árulnak, amelyeket a *mkoche* néven ismert dumpálma-féle levelének hasítékából vagy szívós szavannai füvekből fonnak, szőnek. Amikor megálltunk mellettük, kosaraikat már jórészt eladták, de fényképezni még nem engedték magukat.

Gitei kiraragia kiui njira.

(Aki nem tudja az utat, hátráltatja azt is, aki tudja.)

(kikuju)

A maszai asszonyok viselkedésén nem lepődünk meg. Nem először fordult elő, hogy fényképezőgépeink lencsési előtt valaki eltakarta az arcát, vagy éppen riadtan menekült. Az okok különbözőek. Kelet-Afrikában még erősen tartja magát az a képzet, amely szerint a képmás alkalmas arra, hogy rajta keresztül 'eredetije' ellen rontó erejű varázscselekményeket hajtsanak végre. Vannak olyanok is, akik a kíváncsiskodó fényképezést egyszerűen zavaró elemnek tekintik. Életük olyan pillanatait akarja kilesni, amelyeket nem akarnak a nyilvánosság elé tárni.

Az általunk bejárt területen a népességnek körülbelül egyharmada nem követi a világvallások egyikét sem. Ez nem jelenti azt, hogy ne volnának határozott elképzeléseik a világ keletkezéséről, az ember életét befolyásoló 'felső, külső erőkről'. Ezek az elképzelések azonban egy-egy népre, népcsoportra korlátozódnak, bár egyértelműen akadnak figyelemre méltó egyezések. Így a pásztornépek körében gyakori az egyetlen égisten és teremtő isten képzete, akit a maszaik Engai, az *oromo* népcsoportok pedig Wa'ka néven ismernek. Ahol panteon alakult ki, az ott is rendszerint három istenre korlátozódik: rendszerint például a Nap, a Hold és a mennydörgés megtestesítőjére.

Ezek a képzetek nem mindig válnak el élesen egymástól. Maszai barátunk, Marius lerajzolta nekünk, hogy a szentnek tekintett bika oldalát milyen ábrák díszítik. Megjelent a nap, a hold, a csillagok – egy egész asztrális mitológia – jelképrendszere. Néhány nap múlva ezeket az ábrákat egy eleven szürke szarvasmarha oldalán láthattuk viszont. Az ábrák konkrét jelentéséről azonban Marius semmit sem tudott mondani, de az is lehet persze, hogy nem akart bennünket a maszai hitvilág képzeteibe mélyebben beavatni. Nem zárható ki az a feltevés sem, hogy ezek az ábrák egy, Engai egyedüli istenként való elfogadását megelőző, korszak mitológiájának nyomai.

A sebesen utazóknak, amilyenek mi is voltunk, éppen az emberek elvontabb gondolatainak megismerésére kevésbé nyílik lehetősége. Az út mentén fehér festett keresztelkekkel a homlokukon s egyéb ábrákkal az arcukon csatangoló kamasz fiúkról láthattuk, hogy az avatási szertartások még hagyományosan mennek végbe a maszaik és arusák körében. Ezek a szokások továbbra is társadalomszervező szerepet töltenek be. Hasonló információkra tehetünk szert a tanzániai civilizációs központban, Dar es Salaamban élő zaramókról, akik mindmáig megszervezik a lányok avatási szertartását, csupán a felkészülés ideje csökkent a korábbi három hónapról négy-hat hétre.

A törzsi vallások ellen Kelet-Afrikában először az iszlám intézett erőteljes támadást. Első terjesztői a nyolcadik-kilencedik században az Indiai-óceán partvidékén megtelepedő arabok voltak, akiknek szervezett-

sége, gazdag kultúrája és gazdasági fölénye átformálta a partvidék lakóinak életét, és végül az afrikai gyökerű szuahéli társadalom és kultúra létrejöttét segítette elő a középkor századaiban. A továbbiakban már a szuahéli kereskedők terjesztették az iszlám tanításait, a mindennapi élet gyakorlatias eljárásaival együtt, amilyen a kényelmesebb többszattatú ház, a vitorlás hajó vagy éppen a faszéntűzhely.

De az iszlám győzelme a szuahéli városokban sem volt könnyen elérhető. A küzdelmek emlékét mondák és más szájhagyományok őrizték meg. Ezek beszélnek a hányatott sorsú patei uralkodó, Liongo Fumo sorsáról, amely éppen a muzulmánok és a 'pogányok' harcában dőlt el: az ősi hit hordozója kiszorult a hatalomból, hogy azután az új rend képviselőinek tudatában is felülmúlhatatlan hősként, vagy éppenséggel fenyegető 'mumusként' éljen tovább évszázadokon keresztül.

A középkori szuahéli krónikák azonban nem csupán legendákat közvetítenek, hanem olyan történelmi jelentőségű társadalmi változásokat is tükröznek, amelyek a világ más térségeiben is jól ismer eseményekkel kapcsolatosak. Így tájékoztatnak arról, hogy a szuahéli városállamok uralkodó rétege az anyaági leszármazási rendszerről a leszármazás nyilvántartásának apaági rendszerére tért át fokozatosan. Ezzel megváltozott az örökösödés rendje is. Míg korábban a javak fivértől nővérenek fiaihoz kerültek, addig a leszármazási rendszer módosulásával lépésről-lépésre, és bizonyára nem minden viszálkodás nélkül, egyre inkább egyenes ágon, apáról fiúra szálltak tovább a hatalommal együtt.

Az iszlám terjesztésének legfontosabb módját Zanzibárban volt alkalmunk megfigyelni. Az óváros szűk sikátorait járva egy szellős architektúrájú épülethez jutottunk, amelynek tágas ajtaja nyitva állt. Odabent gyermekcsapat ült a földön, fiúk és lányok vegyesen. Az előtérben egy ősz szakállú, bütykös ujjú, inas öregember és egy még jóval a serdülőkor előtti kislány foglalt helyet a padlóra terített gyékényen. Közöttük vastos, nyitott könyv. A gyermek szeme az öreg ujjaira szegeződött, amelyek betűről betűre haladtak végig a sorokon. A lapokon rejtőző tudás és bölcsesség a *mwalimu* (tanító) nemzedékek során kicsiszolt elméjén átszűrve, bevált módszerekkel közvetítve hatol be a cseperedő emberpalánta mindent befogadni képes és hajlandó tudatába. A *mwalimu* a muzulmán világ megbecsült alakja, aki az írás és az olvasás megismertetésével, a Koránban foglalt erkölcsi tanítások, parancsok és tilalmak súlykolásával, továbbadásával régtől fogva a civilizáltabb életbe való beilleszkedést segítette.

Az iszlám terjedése azonban nem járt együtt a korábbi képzetek teljes kiirtásával. A néphit, akár csak Európában, sok mindent megőrzött, különösen a gyógyítás területén. Erről váratlanul látványos körülmények között győződhettünk meg a Dar es Salaamtól mindössze úgy harminc kilométerre fekvő halászfaluban, Kunduchiban.

A falu egyik félreeső 'utcájában', a csónakkikötő felé igyekezve figyeltünk föl valami különös, ütemes zajra. Férfi, női és gyermekhangokat

hallottunk. Valami egyhangú mondókát kántáltak. Az egésztest dobszóra emlékeztető, de nem dobtól származó, ritmusos zaj kísérte:

– Mi történik itt? Talán lakodalom van? – kérdeztük egy arra vetődőtől.

– Nem. Egy öregasszony nagyon beteg. Nem segített rajta már semmilyen orvosság. Elhívták hát hozzá a hetedik faluból a nevezetes *mgangát*. Most próbálja megszabadítani őt a bajától – kaptuk a választ.

Belesünk az itt-ott hiányos, kókuszpálma levelének kocsányából fonnott kerítésen. A tenyérszerű udvar felsöpört földjén, kopottas kecskebőrön testes, idős asszony ül, kinyújtott lábbal. A fején saját kezével tartott kerek agyagtálcában valami gőzölög. Kissé szétterpesztett lábaitól pár arasznyira, valamelyest oldalt, tenyérszerű gödörben öklömnyi tüzecke pislálkol. Az asszonyok vékony leveles ágakat, különféle füveket szórnak rá. Körben a kerítés és a ház fala mellett férfiak, nők, nagyobbacska gyermekek állnak több sorban, szorosan egymás mellett. Felsőtestük ütemesen ring a monoton gajdolás ritmusára. Kezükben fakanalak, hasonló méretű fadarabok, azok összeütögetésével erősítik a kísérő 'zenét'. Az öregasszony körül középkorú, nadrágba, ingbe öltözött férfi szokell. Elnyújtott lépteiből szaggatott ritmusú, de mégis valamiféle rendszert alkotó tánc kerekedik ki. Vállán szőrével kifelé fordított kecskebőr. Arcát okkerrel vöröses színűre mázolta. Szabályos időközönként néhány artikulált, de érthetetlen szót kiált. Üvöltözését nem értjük és helybéli barátainkat is hiába kérdezzük.

Már nyúlnánk a mindig nyakunkban lógó fényképezőgépeink után, mire Ali és Shaha egyszerre int le:

– Ne! Most ne! Talán még agyon is vernének.

Intim jelenet ez, és nagy titkok lappanganak mögötte. A falu kétharmada muzulmán, egyharmada keresztény. Gyermekeik, szegénységük dacára naponta frissen vasalt egyenköpenyben, hónuk alatt összeszűzött tankönyvekkel, füzetekkel, golyóstollal járnak az állami iskolába. Pár lépésre tőlünk egy jól megtermett bakkecske villanyoszlophoz kötözve majszol valamit. A beteg ezalatt bódultan ül az illatos füvek füstjében. Fáradt, elgyötört tekintettel követi az okkervörös képű *mganga* lépteit, és kétségkívül hisz hókusz-pókuszainak gyógyító erejében. Ha magunkat is beleszámítjuk, három különböző világ, sőt talán három különböző korszak találkozik itt néhány pillanatra a milliós nagyváros árnyékában, az óceán partján, a hétköznapi poros utcákon.

Utunk során tapasztalhattuk persze, hogy nem csekély a hit a mai európai orvoslásban és gyógyszerekben sem. Az Usambara-hegységben, Ngua faluban, egy csaknem teljesen muzulmán településen, éjszaka hívták könyörögve expedíciónk orvosát, Varga Józsefet, hogy vizsgáljon meg egy nagyon beteg idős asszonyt, és ha lehet, gyógyítsa is meg. Az állapotot látva egyetlen lehetséges javaslata az azonnali kórházi kezelés volt. Neki jutott osztályrészül egy kígyómarta maszai fiúcska sebének ellátása és az őt gyógyszerekért ostromlók kiszolgálása vagy elutasítása is – a lehetőségektől függően. Mivel a betegek tartós megfigyelésére és

kezelésére nem volt mód, jócskán fogyott az ilyen esetekre előre gondoltva magunkkal vitt bőséges placebo készletből.

A keresztény vallás terjesztése a múlt század közepétől kezdődött Kelet-Afrikában. A klasszikus gyarmati minta szerint a hittérítőket rövidesen követték a katonák és a hivatalnokok, hogy teljessé tegyék a gyarmatosítás művét. A misszionáriusok azonban nem csupán elősegítői, hanem olykor ellenzői is voltak a gyarmatosításnak, főként a rendszerint vele járó embertelen módszereknek. Így történhetett meg, hogy hittérítők támogatták a Kilimandzsáron élő csaggák ellenállását a német térhódítással szemben. A keresztény missziók mellett iskolák is létesültek, ahol többek között az Afrika függetlenségéért küzdők élenjáró képviselői nevelődtek föl. Ilyen volt Julius K. Nyerere, Tanzánia és Jomo Kenyatta, Kenya első államfője is. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a független afrikai államok sokhelyütt a keresztény egyházak működését támogatják.

Létezik egy sajátos mellékhatása is Kelet-Afrikában a kereszténység térhódításának. Erre a térségre az volt jellemző, hogy egy nagyon keskeny (alig 25–30 kilométer széles) óceánparti övezetet leszámítva, nem keletkeztek itt 'ábrázoló' művészeti alkotások, maszkok vagy ősfigurák, amelyek Fekete-Afrika többi részén az etnológusokat és az európai művészeket ámulatba ejtették. Tapasztalhattuk viszont, hogy csagga származású fiatal művészek üvegfestményei és faragványai ékesítenek ma egyes templomokat, például egy Rotis nevű egyházközségben, a Manyara-tó közelében. Árnyalhatja a képet, és érthetőbbé teheti a jelenséget annak ismerete, hogy a római katolikus egyházközség fölöttes szerve a Mbului Egyházmegye, amelynek püspöke csagga származású.

Ennél is meglepőbb fölfedezést tehattünk Kiboshóban. It találkozhatunk a korábban említett öreg Massawe Mbishivel, aki elmondta, hogy gyermekkorában a keresztény templomban látott képek és szobrok hatására kezdett el maga is emberalakokat faragni. A környezőkénel terjedelmesebb házát, amely egyszerre műterem, hálószoza és konyha, valószínűleg benépesítik az igen eredeti stílusban megfaragott emberalakok és csoportok. A (valószínűleg) nyolcvan év fölötti művész majd minden alkotásának valamilyen nevet ad. Bár, amikor többszöri látogatásunk alkalmával ugyanarra a műre vonatkozóan megkérdeztük, hogy mit ábrázol, kiderült, hogy ez az elnevezés, bizony változhat. Nem csak fát, hanem követ is farag. Kőszobrait különösen érdekesnek találtuk, mivel stílusukban a 17. századi Nigériából, ásatásokból előkerült kőfaragványokra emlékeztettek, amelyekről a hajlott korú művész bizonyára soha nem is hallott. Alkotásának egy-két arra tévedő turista az alkalmi vásárlója, mivel Kibosho elég távol esik a Kilimandzsárót megmászók útvonalaitól. Szerencsére az öreg Massawe másban is ügyes. Egyik látogatásunkkor, például, éppen egy csinos ifjú hölgy fogcsorát csiszolta látható hozzáértéssel.

Természetesen a keresztény hit sem irtotta ki gyökerestől a korábbi vallási hiedelmeket és képzeteket. William úr, aki körbevezetett ben-

nünket Kiboshóban és határában, elvitt anyja sírjához is, aki uralkodói családból származott, amely már több nemzedéken keresztül keresztény volt, és sírhalmán ennek megfelelően ott állt a kereszt. Mellette azonban kerámia edényt, fakanalat, fatálkát találtunk, mintha a halottat nem akarták volna végső útjára bocsátani a túlvilági léthez is szükséges földi kellékek nélkül. A sír már nem volt új, viszont az említett tárgyak igen. Ez alkalmankénti cseréjükről, sőt talán áldozati eszközökként való használatuk mellett is szólhat. A település határában akadtak olyan sziklák is, amelyeket mindmáig szent helyekként emlegettek, de azt már nem tudták elmondani, milyen szertartásokat tartottak mellettük korábban.

Az iszlám és a kereszténység mélyen behatolt a szárazföld belsejébe, híveik mindenütt megtalálhatók a hagyományos vallások követőinek társaságában. A hindu vallás ezzel szemben egyelőre csak kis szigetekként építi ki igen látványos templom-erődítményeit a nagyobb városok hindu közösségeiben. Ezek a helyek nyitottak, más vallások követői is szabadon beléphetnek és részesedhetnek az általuk nyújtott szolgáltatásokból. Híveik azonban az indiaiakra korlátozódnak.

Ha a világvallások az afrikai hitéletet gyökeresen átalakító, kívülről érkezett ideológiák voltak, úgy a mindennapi élet gyakorlatát az ezen vallásokat létrehozó társadalmak gazdasági és politikai törekvései formálták és formálják át. Az arab településeken, majd a szuahéli városállamokon keresztül Afrika keleti fele tartósan bekapcsolódott a világkereskedelembé, még ha e kapcsolatok intenzitását időlegesen csökkentette is a zavaró portugál jelenlét a 16. és a 17. században.

Ez a távolsági kereskedelem csúcspontját a 19. században érte el, amikor a zanzibári szegfűszegültetvények akkorára terebélyesedtek, hogy innen szinte az egész világ elláthatóvá vált ezzel a keresett fűszerrel, és amikor a rabszolga-kereskedelmet az Atlanti-óceánon már erőteljesen gátolták az európai államok. A kelet-afrikai rabszolga-kereskedelem, a 'fekete arany' forgalmazása viszont a 19. század végéig nagy hasznot hajtó üzletág maradt – az elefántcsont-kereskedelemmel együtt. Lebonyolítói főként szuahéli karavánkereskedők voltak, akik könnyen megtalálták arab és európai partnereiket is. Mindemellett a 19. század vége felé Nagy-Britannia és Németország már arra kényszeríthette a zanzibári szultánt, hogy harcot indítson a rabszolga-kereskedelem ellen, de ebbe bizonyára csak jobb meggyőződése ellenére egyezhetett bele. Erre vallanak a Zanzibáron lévő földbe vájt üregek, barlangok, ahová a szárazföldről odahurcolt rabszolgákat rejtették el, hogy az éjszaka leple alatt hajózzanak el velük, amikor az ellenőrök kíváncsi szeme csukva van.

A rabszolga-kereskedelem elleni harc azonban lassan a kelet-afrikai térség fölötti ellenőrzésért folytatott küzdelembé torkollott, amelyben már csak az volt a kérdés, hogy melyik európai hatalom mekkora részt hasíthat ki a maga számára. A brit és a német érdekszférák elkülönítése a 19–20. század fordulójára befejeződött, így került Kenya és Uganda

brit uralom alá (gyarmattá, illetve protektorátussá), Tanganyika, Ruanda és Burundi pedig német gyarmattá vált Német–Kelet-Afrika néven. Az első világháborút követő újrafelosztás Tanganyikát is Nagy-Britanniának juttatta, Ruanda és Burundi pedig népszövetségi mandátumterületként belga ellenőrzés alá került, gyakorlatilag belga gyarmat lett.

A gyarmati korszak mérlegét sokan és többféle előjellel vonták meg. Az biztosra vehető, hogy az első évtizedek igen sok szenvedéssel járhattak az afrikaiak számára, mert Fekete-Afrika népessége nem hogy gyarapodott volna, hanem valamelyest csökkent is az első világháborút megelőző időszakban. Később azonban erőteljes népességnövekedés kezdődött, amely ma is tart, és ez arra is utal, hogy a gyarmatosítók által kezdeményezett modernizációs erőfeszítések végül is egyre több ember számára teremtettek elfogadható életfeltételeket. A gyarmati korszak 'termékei' kétségkívül a kelet-afrikai nagyvárosok, a közigazgatás, a kereskedelem, a bankélet fontos központjai.

Külső megjelenésük részben eltér, részben hasonló egymáshoz. Akadnak, amelyek központja még a fényes szuahéli elődöket őrzi, mint például Mombasa, vagy amelyekre az erőteljes indiai hatás nyomta rá a bélyegét (Dar es Salaam). Nairobi központja viszont akár az Egyesült Államok valamely vidéki nagyvárosában is lehetne. Kigali (Ruanda) vagy Bujumbura (Burundi) pedig kisebb nyugat-európai városok hangulatát idézi. Bármilyen legyen is a városközpont, azt szegény sorsú afrikaiak barakkszerű épületekből összeálló lakónegyedek ölelik körül.

A politikailag függetlenné vált kelet-afrikai államok kormányai lehetőségeikhez képest igen sokat áldoznak a közoktatásra. Kezdetől fogva igyekeztek kiépíteni az alapfokú iskolák állami rendszerét, és fölötté a középfokú oktatás részben állami, részben magánkézben lévő vagy alapítványok által támogatott hálózatát. Napjainkra már mindegyik kelet-afrikai állam több felsőoktatási intézménnyel, egyetemmel büszkélkedhet. Ezekben, mint néhány alkalommal személyesen is tapasztalhattuk, kitűnő szakemberek oktatnak, és az egyetemek szükséges eszközökkel való ellátottsága sem lebecsülendő. Az erőfeszítések eredményeként nemigen fordultunk meg olyan területeken, ahol legalább néhány gyermekkel ne lehetett volna valamilyen világnyelven (angol, francia, elvétve olasz vagy német) vagy szuahéliül beszélni, azon a bantu nyelven, amely a térség lakóinak hosszú ideje önként adódó, és ma államilag is támogatott közös (Tanzániában és Kenyában nemzeti) nyelve lehet. Kivételt csak néhány pásztorkodó vagy zsákmányoló népcsoport jelenthet (például a *gabbrák* vagy a *tuák*), akik gyermekeinek iskolába 'kényszerítése' technikailag megoldhatatlan. A Nátron-tó mellett élő maszaiktól hallottuk azt a megoldást, hogy egy-egy család eldönti, melyik tagját küldi iskolába, amely esetükben bennlakásos iskola egy távolabbi településen. Róla lemondanak, úgy vélik, hogy már nem lesz képes a maszai életformát élni. A többiek otthon maradnak és a maszai hagyományok szerint nőnek fel. Azért így is akadt legalábbis egy iskolázott fiatal

férfi az egyik településen a táborhelyünk közelében, aki valamelyest megtanult angolul és az Ol Doinyo Lengai megmászásához vezetőnek ajánlkozott.

A tankönyvek hozzáférhetően olcsók és többnyire jól szerkesztettek. A magániskolák ezeken kívül szinte teljesen szabadon szerezhetnek be és használhatnak nem állami kiadású, legtöbbször karitatív alapon terjesztett oktatási segédanyagokat, legfőbbképpen a nyelvtanítás elősegítésére vagy saját hitelveik terjesztésére. A skála tehát zsebtől, támogatóktól, a tanítók fölkészültségétől, a tanítók fölkészültségétől és lelkesedésének mértékétől függően alaposan széthúzódik.

Míg az iskolában a kelet-afrikai gyermek tulajdonképpen nincs különösebb hátrányban a világ más tájain felnövekvő kortársaihoz képest, ugyanakkor lehetőségei és életesélyei az iskolán kívül jóval szerényebbek.

A gyermekek játékeit figyelve megállapíthattuk, hogy az afrikai csemeték máig a kerék bűvöletében élnek. Nyolc–tíz éves fiúk–lányok lelkesen karikáznak, vagy drótból, söröskupakból készített kiskocsikat tologatnak. Különösen fejlett változata a kerekese játékoknak a Ruandában, Tanzániában, Burundiban serdülő fiúk által még teherhordásra is használt, föltűnően erős, fából összeállítottkészült, nemegyszer rugós kivitelben készült és pedállal fékezhető roller. A kerék iránti fölfokozott érdeklődésen nem kell csodálkoznunk, hiszen Kelet-Afrika hagyományos kultúráiból, mint említettük, ez az elem hiányzott. Nem csak faze-kaskorong nem volt, nem használtak kerekese járműveket sem. Nem csoda, hogy az ilyesféle játékokkal ma egy európai gyermek négy–öt évvel fiatalabb korban játszik, mint az afrikai. Másrészt fontos, hogy a játékát az afrikai gyermek maga készíti. Legalább annyira lényeges, hogy nem nagyon van módja hozzájutni azokhoz az elmemozgató egyéb játékokhoz, amelyek tömegével nyújtják a játékos tanulás további lehetőségeit az európai gyermekek számára.

Az afrikai gyermek, legalábbis, ami a népesség jelentős többségét illeti, igen korán válik munkaerővé. A nagy lélekszámú családokban természetes, hogy a nagyobb gyermekek a kisebbekkel törődnek, és az életre való nevelődés tulajdonképpen a szülők melletti tevékenykedést jelenti. Minthogy sok a gyermek, nagyok a családok és a rokoni hálózatok, ezért a felnövekedés során a társadalmi kapcsolatok sokaságát tapasztalják meg a kelet-afrikaiak gyermekkorukban és nagy biztonsággal igazodnak el közöttük. Ezt a biztonságot azután átviszik az élet egyéb színtereire is.

Azt örömmel tapasztaltuk, hogy a meglátogatott országokban a gyermekeket nem fenyegeti éhínség. Kongóban ugyan előfordult, hogy az út mentén horpadt hasukra mutogattak a zsákvászonba öltözött fiúcskák, de ennyivalót ott is lehetett kapni a piacon. A gyermekeket nézegetve és Kelet-Afrika jövőjéről töprengve ezért nem azt láttuk a legaggályosabbnak, hogy a mindenütt gyorsan gyarapodó népesség ellátható-e élelemmel. Inkább azt találtuk kérdésesnek, hogy a korszerű élethez szüksé-

ges ismeretek és eszközök eljuttathatók-e olyan mennyiségben és minőségben az ifjú generációk egyre sokasodó tagjaihoz, ami számukra a sikeres élet feltételeit biztosíthatja.

Az sem mellékes, hogy a nevelődés folyamatában milyen és mekkora szerepet kapnak a hagyományok. „A zebra sem utálja a saját csíkjait” – tartja a maszai közmondás. Ennek szellemében a felnövekvő afrikai nemzedékeknek is össze kell egyeztetniük az ősöktől átvett értékrendet a modern élet követelményeivel.

A kelet-afrikai államok vezetői mindegyikének és kormányaiknak is van elképzelésük arról, hogy mindez miként történjen, de hogy közülük melyik bizonyul majd sikeresnek, azt ma még nehéz lenne megmondanunk.

Kenya kivételével valamennyi ország, amelyben megfordultunk, akkor (1988) szocialistának vallotta magát. Ami e mögött a jelző mögött Kelet-Afrikában rejlett, nagymértékben eltért a mi kelet-európai tapasztalatainktól. Ezek fölött az országok fölött ugyanis soha nem állt önmagát szocialistának, netán kommunistának deklaráló szuperhatalom. Eleinte látszólag szabadon válogathattak, csak akkor pecsételődött meg a sorsuk hosszabb–rövidebb időre, amikor vállalt elkötelezettségeik révén súlyosan belekeveredtek valamely adósság- vagy segélycsapdába. Ahogyan láttuk, maga a szocializmus fogalma elsősorban azt akarta kifejezni, hogy a társadalom közösségi összefogással építhető, ami nem feltétlenül jelenti mindenütt a köztulajdon merev formáit, továbbá ezek az országok nem kívánják, hogy a népességben belüli vagyoni különbségek túlságosan megnőjenek.

Kenyában ezzel szemben az állam a szabad vállalkozást támogatja. Ennek hatására a városokban ki is alakult egy nem jelentéktelen méretű, bizonyos fönttartásokkal középosztálynak nevezhető réteg, amely nagyjából kelet-közép európai szinten él, de a hagyományos élelmiszertermelőik helyzete nem mondható lényegesen jobbnak a szomszédos Tanzániában élőkénél. Kétségekívül élvezhetik viszont azokat az előnyöket, amelyeket egy valamivel gazdagabb állam nyújt, ami mondjuk például a közlekedést, vagy a városokban való (ipari vagy szolgáltató jellegű) bérmunka vállalásának lehetőségeit illeti. Viszont Kenyában is létezik mindemellett az éles társadalmi különbségeket tompító és a közösségi értékek ápolására főlhívó ideológia. Ez a *nyayo* (nyomok, ’nyomdokok követése’) filozófiája, amelyet az elnök, az eredeti foglalkozását tekintve tanító D. T. Arap Moi fogalmazott meg, vagy legalábbis az ő neve hitelesítette.¹¹

Bármely utat választják és követik is, mi csak hálások lehetünk az afrikai embereknek, akik utazásunk során sokszor teljesen önzetlenül segítettek bennünket, és egyet kívánhatunk nekik teljes szívvel: boldoguljanak!

¹¹ Ezt a szöveget 1989-ben zártuk le. A késői közlés okán meg kell jegyeznünk, hogy a *nyayo* filozófiája mára jórészt feledésbe merült, a közösségi összefogás, egymás segítése azonban továbbra is élő ideológia.